

Надія Турбарова

ПАРЕМІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ НА УРОКАХ ЧИТАННЯ

Реформи, що відбулися у загальній освіті, торкнулися кожної її ланки, зумовивши зміну пріоритетів. Так, Державним стандартом початкової освіти в межах освітньої галузі «Мови і література» провідною названа мовленнєва змістова лінія, яка покликана забезпечувати мовленнєвий розвиток школярів, формувати в них уміння висловлювати свої думки, використовуючи різні мовні засоби, одним з яких є фразеологізми.

Один з різновидів стійких, відтворених, культурно маркованих одиниць є паремії (прислів'я та приказки). У повсякденному житті й у процесі роботи з навчальними текстами (перш за все на уроках мови та читання) учитель постійно звертається до цих фразеологічних одиниць, бо вони своєрідне сховище мудрості, яке дбайливо зберігається історією та передається з покоління в покоління. Народ здавна використовував їх у вихованні та навчанні дітей.

Враховується особлива педагогічна цінність паремій і у лінгводидактиці. Саме тому до них здавна звертаються педагоги: М.О. Рибникова, І.І. Срезневський, В.О. Сухомлинський, К.Д. Ушинський, а на сучасному етапі: А.М. Богущ (розглядає питання збагачення мовлення дошкільнят прислів'ями та приказками), О.О. Губенко (пропонує методичні рекомендації щодо проведення уроків розвитку мововлення з опорою на паремії), М.Г. Стельмахович (розробляючи проблематику народної педагогіки, торкається питання вивчення паремій на уроках рідної мови), О.Ю. Чекіна (рекомендує звертатися до прислів'їв та приказок під час роботи зі словниковими словами в початковій школі). Цікавим, на наш погляд, є методичний посібник А.І. Мовчун «Вивчення прислів'їв та приказок у школі» (К., 2000), у якому тлумачаться найуживаніші прислів'я та приказки, подано цікаві завдання. Призначена ця книга для учнів середнього шкільного віку. Деякі аспекти роботи над пареміями на уроках читання в початковій школі знаходимо у статтях Г. Дорош, Т. Корольової, З. Кутейникової, С. Милогловкіної та ін.

На жаль, у сучасному підручнику з методики читання [2] ми не зустріли методичних рекомендацій щодо вивчення прислів'їв та приказок, хоча використання народної творчості у процесі навчання і виховання дітей є традиційним (пор. підручник О. Духновича «Народная педагогія в пользу училищ и учителей сельских», 1857 р.) і тепер важко уявити хоч один підручник рідної мови та читання без прислів'їв та приказок.

Загальні уявлення про методику опрацювання паремій як фольклорного жанру подає «Методика викладання української мови в початковій школі» за редакцією С.І. Дорошенка (К., 1992 р.).

Цілком очевидно, що відсутність у методичній літературі системного

підходу до вивчення прислів'їв та приказок і призвела до певної стандартизації в опрацюванні цих мовних одиниць.

Відомо, що одним з дискусійних питань фразеології є визначення «меж фразеологічного масиву та співвіднесеність фразеологічних одиниць із пареміями» [7, 641]. Ця проблема, поставлена вченими ще у період «прихованого розвитку» (термін Б. Ларіна) фразеології (50–60 рр. ХХ століття), не знайшла свого остаточного вирішення й сьогодні.

Прихильники «широкого» розуміння фразеології (В.Л. Архангельський, Л.Г. Скрипник, В.Д. Ужченко, М.М. Шанський та ін.) відносять прислів'я та приказки до фразеологічного фонду мови, оскільки «надслівність, з одного боку, та відтворюваність – з іншого, є тими основними ознаками, якими фразеологічні звороти відмежовуються від слів і вільних сполучень слів. Тому не має підстави виводити стійкі сполучення слів, що мають характер судження... за межі фразеології» [9, 33]. З іншого боку, ряд вчених (В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, О.І. Молотков та ін.) взагалі не залучають прислів'я і приказки до складу фразеології.

Цікаву, на наш погляд, думку викладено у посібнику В.Д. Ужченка та Д.В. Ужченка: «Очевидно, серед багатьох названих розрядів можлива вужча градація. І коректнішим був би розподіл, як ми вже казали, саме на центральні складники фразеологічного фонду й різною мірою віддалені від центру відтворювані одиниці – периферійні. ...А за прислів'ями й деякими видами приказок доцільно закріпити традиційний термін «пареміологія». Проте, як раніше окремі фразеологічні і фразеологізовані групи (паремії) намагалися роз'єднати, так тепер ми стоїмо перед новим «об'єднувальним» етапом. Про це свідчить, зокрема пильна увага до пареміології в останні роки» [8, 28].

О.О. Селіванова у лінгвістичній енциклопедії дає таке визначення цієї науки: «Окрема маргінальна галузь на межі мовознавства (зокрема, фразеології) і фольклористики – пареміологія. Деякі дослідники включають пареміологію до складу фразеології, зважаючи на ознаки усталеності, клішованості, культурної забарвленості паремій, які властиві і фразеологізмам» [7, 536]. Об'єктом вивчення пареміології є паремії. *Паремії* (від грец. *paroimia* – прислів'я, приказка) – «стійкі, відтворювані, культурно марковані одиниці переважно реченнєвої структури, зокрема прислів'я, приказки, примовки, загадки, прикмети, скоромовки, замовляння тощо» [7, 447–448].

Як бачимо, в межах пареміології вивчаються неоднорідні за своєю структурою, семантикою одиниці, об'єднує їх те, що всі вони є мікротекстами. Тому, на наш погляд, термін «паремія» потребує конкретизації. У нашій роботі під пареміями ми розуміємо прислів'я та приказки. Як робочі терміни у даній статті вважаємо можливим використовувати номінації *паремія, прислів'я та приказка* – як видові та *фразеологізм* (фразеологічна одиниця – ФО) – як родову.

З пареміями на уроках читання учні знайомляться вже у 1 класі, але

Буквар [1] містить всього 8 фразеологічних одиниць: *веселики на крилі весну принесли* (вивчення звука [e] та букви е, с. 64); *Коли мороз міцніє, тоді лід товстіє; Хоч і мороз припікає, зате комарів немає; Хоч лютий лютує, а весну чує* (вивчення букви є, с. 121); *Людина без Батьківщини – що пташка без пісні* (вивчення букви щ, с. 123); *Де багато пташок, там нема комашок* (вивчення звуків [дз], [дз'] та їх буквеного позначення, с. 129); *Пташка красна пір'ям, а людина знанням; Ранні пташки росу п'ють, а пізні – слізки ллють* (вивчення апострофа, с. 133).

Як бачимо, у Букварі переважно подано паремії, які містять знання і спостереження народу за природою. Вперше працюючи з пареміями (урок «Вимова звука [e], буква е»), вчитель пропонує учням подумати, що означає вираз: «Веселики на крилі весну принесли»? Хто може бути його автором? Далі учні пробують пояснити: чому народ придумував такі вирази. Підсумовуючи, вчитель визначає, що влучні, дотепні вирази, які створив народ і через які він хотів передати нащадкам свій досвід, називаються *прислів'я*.

Аналіз читанок О.Я. Савченко для 2–4 класів показав, що на їх сторінках зустрічається 179 паремій. У 2 класі учні знайомляться із 59 ФО. У першій частині «Читанки» для 2 кл. подано коротке тлумачення *прислів'я* – «це короткі влучні вислови повчального характеру» [4, I, 31]. У 3 класі вивчається найбільша кількість паремій – 89 ФО. У межах розділу «Усна народна творчість» знову звертаються до визначення *прислів'їв*, але тут до них подають ще й термін *приказка*, хоча розмежування між ними не проводять.

У 4 класі нагадують учням, що розуміють під *прислів'ям* і *приказкою*: «Прислів'я та приказки – це короткі влучні образні вислови, часто римовані, в яких передано життєвий досвід народу» [6, I, 33]. У цьому класі учні опрацюють 41 ФО.

Картина світу, що відображається у пареміях, дає можливість об'єднувати їх у тематичні групи: любов до матері та Батьківщини, питання моральності у суспільстві (добро – зло; правда – кривда; погані і гарні вчинки людей, риси їх характеру); чималий пласт займають паремії про любов до книги, виховання потреби у навчанні.

Готуючись до опрацювання *прислів'їв* та *приказок* на уроках читання, вчитель повинен враховувати їх специфічні риси як одиниць лексичного рівня, що пов'язано із їх семантичним аналізом; функції, які вони виконують у художньому тексті, а також те, що паремії є різновидом малих фольклорних жанрів.

Усвідомлення жанрової специфіки паремій виявляється у розпізнаванні учнями *прислів'їв* та *приказок* з-поміж інших літературних жанрів, вмінні назвати теми *прислів'їв*, правильно вибрати з низки *прислів'їв* таке, що найточніше відображає основну думку твору та ін.

Організація роботи з пареміями залежить від того, як дитина сприймає цю мовну одиницю, що в свою чергу пов'язане із ступенем переосмис-

лення ФО і з відсутністю у школяра життєвого досвіду, який би дозволив йому зрозуміти прислів'я, в основі якого лежить метафора, або інший троп і адекватно використовувати його у власному мовленні.

За ступенем метафоричності можна виділити 3 основні різновиди паремій:

1. Прислів'я, у яких усі слова вжиті у прямому значенні (їх переважна більшість у підручниках з рідної мови та читання). Наприклад: *Вік жи-ви – вік учись*.

2. Прислів'я, які характеризуються певною метафоричністю, але їх значення досить прозоре і легко пояснюється. Наприклад: *Заздрість здо-ров'я з'їсть*. Цей різновид паремій також досить часто зустрічається у підручниках.

3. Прислів'я, що мають переносне значення, зміст яких не впливає із значення компонентів. Наприклад: *Куй залізо, поки гаряче*. Їх у початко-вій школі вивчають набагато менше.

Перша група (*Зробив діло – гуляй сміло, Громадою велику справу зробиш* і под.) найдоступніша для дитячого сприймання завдяки тому, що в таких прислів'ях конкретне значення кожного слова допомагає пояснити значення усього вислову. Ця група прислів'їв виступає також ефективним засобом виховання моральних почуттів учнів у бесідах, при обговоренні різноманітних вчинків чи людських вад, пор.:

Без праці не проживеш; Більше роби, та менше говори; Будь госпо-дарем своєму слову; Книжку читай – розуму набирай.

Друга група – прислів'я, в яких поєднується і пряме, і переносне зна-чення. Вона не менш важлива, оскільки слугує містком від першої групи до інакомовлення. Такі прислів'я особливих труднощів у тлумаченні не викликають – перша частина пояснює другу або навпаки: *Дерево видно за плодами, а людину – за її ділам; Коня керують уздами, а людину словами.*

Але обов'язково звернути дитячу увагу на влучно дібрані порівнян-ня, наприклад, *дерево – людина, плід – діло, кінь – людина, узда – слово*.

Така робота не лишає школярів байдужими до влучних народних афоризмів, вони замислюються над їх значенням, дослуховуються до їх звучання.

Ці вислови пробуджують у дітей естетичні почуття, вчать розуміти виразність, образність рідної мови, готують до сприймання поезії.

Остання група прислів'їв – інакомовлення. Зовсім не дивно, що по-деколи учні намагаються розгадати їх як загадки. Але на відміну від загад-ки, де потрібно відшукати зашифрований предмет (явище), в прислів'ях криється характеристика певної ситуації, яка легко виявляється в конкрет-них умовах, де розтлумачує події і вчинки. Саме тому метафоричні при-слів'я найліпше вводити в активний мовленнєвий запас дітей, «прив'язуючи» до певної ситуації. Тут можливі два шляхи:

1) природний – від ситуації до прислів'я;

2) творчий – від прислів'я до ситуації. Перший недаремно названо природним. Як відомо, прислів'я виникали або спонтанно, як оцінка чи до-тепна характеристика ситуації, якихось рис вдачі (наприклад, хвалькові го-ворили: *На небі чути, як мухи кашляють*, байдужому казали: *Байдуже ра-кові, в яким горщику його варять*), або були засновані на довгих спостере-женнях.

Можна пояснити суть поняття «прислів'я» шляхом зіставлення. Вра-ховуючи попередній життєвий досвід дітей, записати на дошці кілька ре-чень, серед яких будуть і давно відомі прислів'я першої та третьої груп: *«Друг пізнається у біді», «Лише того можна назвати своїм справжнім товаришем, хто в горі буде поруч», «Найкраще кілька разів подумати, пе-ревірити, а потім тільки виконувати завдання», «Сім разів відмір, один раз відріж»* тощо.

Як бачимо, серед перелічених речень є і прислів'я, і їхні тлумачення, що полегшить учням з'ясувати суть жанру. Для цього можна скористатися наступними запитаннями:

– *Які з висловів ви чули раніше? Від кого ви їх чули? Навіщо їх гово-рили? Можливо, хтось знає, як називаються такі речення? Як можна по-яснити значення першого прислів'я? Відшукайте на дошці речення, що розкриває зміст цього прислів'я? Яке з цих двох висловлювань вам більше подобається? Чому? Поясніть. Коли ми можемо так сказати? Які ще прислів'я ви знаєте? Що, на вашу думку, таке прислів'я?*

Таким чином досягнемо усвідомлення дітьми того, що прислів'я:

- 1) відомі давно;
- 2) за їх допомогою повчають;
- 3) це народна мудрість, виражена в короткій формі.

Отже, робота над пареміями вимагає від вчителя сумлінної підгото-вки, бо «дитині ця задача характеристики життєвого факту прислів'ям ще не під силу» [3, 147].

Загалом, аналіз чинних підручників з читання, методичної літерату-ри, досвіду кращих вчителів-методистів і наші спостереження дозволяють нам виділити *основні види робіт із пареміями на уроках читання*. Наведе-мо приблизний їх показчик:

- 1) використання паремій як дидактичного матеріалу для формування навичок читання (технічної та смислової сторін);
- 2) опрацювання паремій, які винесені у заголовки твору;
- 3) добір паремій для здійснення аналізу художнього твору на різних рівнях;
- 4) робота над паремією, яка є виразником теми або головної думки художнього тексту;
- 5) опрацювання прислів'їв та приказок, що подані перед вивченням цілого розділу або в кінці його.

Робота над пареміями може здійснюватися на будь-якому етапі уроку:

підготовка до сприймання, словникова робота, перше сприймання тексту, повторне осмислене сприймання твору, підсумок уроку, узагальнююча бесіда. В цілому використання паремій на початку уроку виступає своєрідним рефреном, налаштовує дітей на сприймання художнього тексту, створює певний емоційний настрій. Подання ж прислів'їв та приказок в кінці уроку, під час узагальнюючої бесіди, є ніби перлиною вивчення літературного твору, останнім акордом у його аналізі, бо дозволяє коротко, лаконічно, яскраво підвести підсумки. У сучасних «Читанках» О.Я. Савченко цінність пост- і препозиційного використання паремій врахована і таке їх використання активно впроваджено у методичний апарат підручника і його зміст.

Паремії є чи не найкращим дидактичним матеріалом з усіх можливих, бо задовольняють усім вимогам, які висуваються до нього дидактами. Вони є мікротекстами, з точки зору логіки – судженнями, де у сконденсованому вигляді передаються якісь факти, події, а також відношення автора (народу) до цих подій, що, у свою чергу, дозволяє їм (пареміям) нести великий розвивальний (збагачують словник, увиразнюють мовлення) і виховний потенціал.

Аналіз читанок О.Я. Савченко показав, що у підручнику паремії використовуються як матеріал для вироблення навичок якісного читання у рубриці: «Роз'єднай слова і прочитай»; як засіб кращого усвідомлення змісту прочитаного, паремії подаються після тексту (наприклад: у 2 класі після вивчення вірша Д. Павличка «Де найкраще місце на землі»). Іноді паремії вживають перед вивченням твору, а також певного розділу (наприклад: у 2 класі перед вивченням розділу «Українські народні казки»). У цьому випадку паремії готують учнів до того, що вони будуть вивчати в межах нового розділу, тобто використовуються як мотивація навчальної діяльності. Паремії допомагають узагальнити і систематизувати знання учнів після вивчення певного розділу, тому часто є матеріалом питань і завдань для повторення.

На окрему увагу заслуговують уроки, на яких вивчаються твори, заголовки яких містять паремію. Заголовок – це цілий світ, де повинні жити свої герої; це справжній світ, де є свої закони, свої протиріччя і де існують свої межі, чітко окреслені саме назвою – заголовком (П. Загребельний). Це ніби твір у мініатюрі, тому паремії, вжиті у заголовку – природна органічна частина композиції художнього твору. У лінгвістичній літературі розрізняють такі види вживання стійких виразів у функції заголовка: узуальне використання, трансформовані паремії, мовні одиниці, які зазнали формально-граматичних змін та використання семантичної оболонки виразу або, навпаки, синтаксичної моделі, за якою будується прислів'я чи приказка, з новим смисловим, але обов'язково алегоричним, наповненням.

У практиці початкового навчання традиційно використовують узуальну форму паремії, пояснюється це передусім невеликим словником молодших школярів. Адже, щоб у трансформованій паремії впізнати її узус,

треба мати досить широкий кругозір, бути людиною обізнаною у літературі. Дитина ж тільки робить перші кроки на цьому шляху.

Таким чином, на уроках читання в початковій школі паремія або є об'єктом аналізу (при поясненні її значення треба враховувати ступінь метафоричності мовної одиниці), або використовується як дидактичний матеріал.

Система опрацювання прислів'їв та приказок має таку логіку: знайомство з паремією, повторення і закріплення її значення, активізація у мовленні учнів.

Зважаючи на особливості паремій з точки зору форми та змісту, важливо забезпечити реалізацію їх лінгводидактичного потенціалу у навчальному процесі. З урахуванням предметної концепції сучасного навчання вивчення прислів'їв та приказок відбувається як на уроках рідної (української) мови, так і на уроках читання і передбачає не стільки подання теоретичних знань, скільки забезпечення видів діяльності, спрямованих на їх засвоєння, а саме: вивчення паремій як особливих фольклорних текстів на основі літературознавчого та художньо-естетичного принципів; використання паремій як навчального матеріалу, що створює мовне середовище з високим розвивальним потенціалом і сприяє формуванню основних теоретичних уявлень та відпрацюванню відповідних умінь згідно вимогам програми початкового навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вашуленко М. С. Буквар : підручник для 1 класу / М. С. Вашуленко, Н. Ф. Скрипченко. – К. : Освіта, 2004. – Ч. 1, 2.
2. Коваль Г. П. Методика читання : навчальний посібник / Г. П. Коваль, Л. І. Іванова, Т. Б. Суржик. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2009. – 280 с.
3. Рыбникова М. О. Избранные труды / М. О. Рыбникова. – М. : Академия педагогических наук РСФСР, 1958. – 701 с.
4. Савченко О. Я. Читанка : підручник для 2 кл. / О. Я. Савченко. – К. : Освіта, 2004. – Ч. I, II.
5. Савченко О. Я. Читанка : підручник для 3 кл. – 2-ге вид. / О. Я. Савченко. – К. : Освіта, 2006. – Ч. I, II.
6. Савченко О. Я. Читанка : підручник для 4 кл. / О. Я. Савченко. – К. : Освіта, 2004. – 159 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
8. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 2007. – 494 с.
9. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Высшая школа, 1985. – 160 с.